

◀ केतकी घाटे ◀ मंदार दातार

एखाद्या शहराला नजरेच्या कवेत घ्यायचं तर गाठावी लागते तिथली एखादी टेकडी. अशा टेकडीवरून दिसणारा शहराचा नजारा काही औरच असतो. पुण्याचा असा नजारा पाहवा तर तो पर्वतीवरून. पुण्याचा ऐतिहासिक वारसा सांगणाऱ्या पर्वतीवर पुणेकरांचं खास प्रेम असलं, तरी पुण्याचा पसारा दाखवणारी पर्वती ही काही एकमेव टेकडी नव्हे. 'टेकड्यांचं शहर असं बिरूद मिळावं एवढ्या टेकड्या पुण्यात आहेत. कोणत्याही टेकडीवर जावं आणि पुण्याचं वेगळं रूप अनुभवावं. पण फक्त पुणं पाहण्यासाठी कोणी या टेकड्यांवर जाईल तर ते करंटेपणाचं ठरेल. कारण पुण्याच्या पर्यावरणात या टेकड्यांना महत्त्वाचं स्थान आहे. कात्रज घाट, तळजाई, वेताळ टेकडी, चतुःशुंगी, दिवेघाट, रामटेकडी, गुलटेकडी या टेकड्या म्हणजे पुण्याची फुफ्फुसच. शिवाय यातली प्रत्येक टेकडी मुख्य धारेचा भाग असूनही स्वतःचं स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून असणारी, वेगवेगळी जैव विविधता वागवणारी अन् स्वतःची अशी वेगळी 'टेकडी' संस्कृती जपणारी. हे प्रकरण समजून घ्यायचं तर थोडा वेळ काढून या टेकड्या पालथ्या घालायला हव्यात. आजच्या टेकड्यांचा प्रवास करत थोडं इतिहासातही डोकावायला हवं. पुण्यातल्या टेकड्यांच्या इतिहासाचा शोध घ्यायचा तर आपल्याला तब्बल चाळीस हजार वर्षं मागे जावं लागतं. काही टेकड्यांवर या इतिहासाचा संदर्भ सांगणारे अवशेष सापडले आहेत. त्यावरून तर आपण या टेकड्यांचा अगदी मध्यासम युगापर्यंत माग काढू शकतो. वेताळ टेकडीवर अशी खुद्राखं (मायक्रोलिथस)सापडलेली आहेत. खुद्राखं म्हणजे अत्यंत छोटी हत्यारं, साधारण एक सेंमी लांबी असलेली आणि गारगोटीसारख्या दगडांपासून बनवलेली. दहा हजार वर्षांपूर्वीही या टेकड्यांवर मानवाचं अस्तित्व होतं याची साक्ष देणाऱ्या या खुणा. थोडा अलीकडचा म्हणजे तीन हजार वर्षांपूर्वीचा इतिहास सांगणारी महापाषाणीय स्मारके, म्हणजे दगडात केलेली कोरीव कामंही

टेकड्या हे पुणे शहराचं भौगोलिक वैशिष्ट्य. या भागातल्या पर्यावरणाच्या साखळीत टेकड्या अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. पण वाढतं शहरीकरण आता त्यांच्या अस्तित्वावरच घाला घालू लागलंय. त्यांना वाचवायला हवं असं वाटतं पण त्याआधी टेकडी हे संवेदनशील प्रकरण नक्की आहे काय हे एकदा नीट माहित करून घ्यायला हवं. या टेकड्यांवर काय घडतंय याची नोंद म्हणूनच घ्यायला हवी.

बरबर टेकड्यांची

(मेगालिथस) या टेकडीवर सापडलेली आहेत. या सगळ्या इतिहासाचा रंजक आढावा दामोदर कोसंबी यांनी त्यांच्या 'मिथ अँड रिअॅलिटी' या पुस्तकात घेतला आहे.

मानवी हस्तक्षेप होण्यापूर्वी या टेकड्या म्हणजे निव्वळ जंगल होतं. इथलं हवामान, पाऊस वगैरे बघता ते मिश्र पानझडी अथवा पानझडी प्रकारचं असावं. ऐन, बेहडा, मोखा, नागा, धावडा, कुंभा, पळस, पांगारा इ. वृक्षांचं त्यात वर्चस्व असावं. आता हे जंगल आजच्या काटेरी आणि झुडपांच्या गवताळ रानापर्यंत कसं बदलत गेलं याचा अंदाज शिवाजी महाराजांच्या काळातल्या इतिहासावरून लावता येतो. शाहिस्तेखान जेव्हा पुण्यात आला तेव्हा त्याच्या बरोबर जवळपास सव्वा ते दीड लाख एवढं सैन्य होतं. त्याने तळ ठोकला तो तेव्हाच्या पुण्याबाहेरच्या परिसरात म्हणजे आताच्या डेकन, एरंडवणे, शिवाजीनगर या परिसरात. एवढ्या सैन्यासाठी शिधा शिजवण्यासाठी वार झाला इथल्या टेकड्यांवरच्या जंगलांवर. पुण्याच्या टेकड्यांवर झालेला तो पहिला मोठा मानवी हस्तक्षेप असणार.

एकदा जंगल कापलं की परत त्या प्रकारचं जंगल तयार व्हायला बराच काळ जावा लागतो. त्यातून जंगलतोड सुरूच राहिली तर एखादी नैसर्गिक संस्था जास्त न्हास पावते. शाहिस्तेखानाच्या स्वारीत काही प्रमाणात हे जंगल कापलं गेलं. पुढे या भागात शेतीमुळे, गुरांच्या वावरण्यामुळे, तोडीमुळे हे नाहीस होत गेलं असावं. टेकड्यांवर नंतर हळूहळू वर्चस्व मिळवलं बाभळी, बोरी, हिवरी यांच्यासारख्या वनस्पतींनी. कारण त्याच या न्हास झालेल्या प्रदेशात टिंकू शकल्या. एकोणिसाव्या शतकातले अनेक संदर्भ या बोरी-बाभळींचेच आहेत. नदीच्या उत्तरेला मात्र जंगल तोपर्यंत बऱ्यापैकी शाबूत होतं. प्राणी-पक्ष्यांचं भरपूर वैविध्य होतं. पेशव्यांच्या काळातही नदीकाठी शिकारी व्हायच्या असे उल्लेख आहेत. काही काही भागात अजूनही या जुन्या जंगलांचे जपले गेलेले अवशेष बघायला

मिळतात. वेताळ टेकडीवर अगदी आतल्या भागात, कात्रजच्या दरीत, पत्रकारनगरपासून आत गेल्यावर एका भागात, एनडीएच्या टेकडीवर- अशा काही ठिकाणी जंगल म्हणावं अशी परिस्थिती आजही आहे.

पुणं वसलंय दख्खनच्या पठारावर, समुद्रसपाटीपासून ५६० मीटर उंचीवर, पण सह्याद्रीच्या अगदी जवळ. इथल्या टेकड्यांचा खरा पालक सह्याद्रीच. पुण्याच्या पश्चिमेकडे साधारण ४५ किमी अंतरावर (एअर डिस्टन्स) साधारण हजार ते तेराशे मीटर उंचीवर या सह्याद्री पर्वताची मुख्य धार आहे. इथूनच मुळा, मुठा, अंबी, मोशी या नद्या उगम पावतात. अत्यंत समृद्ध जंगलांनी व्यापलेली अशी त्यांची खोरी. तिथून वर्षभर बाहेर पडणारं भरपूर शुद्ध पाणी, विपुल अशी जैव विविधता यांचं या सगळ्या परिसराला वरदानच आहे. त्याच मुख्य धारेच्या उपधारेवर पुण्यातल्या टेकड्या वसल्या आहेत. या टेकड्यांवरचं जंगल आणि सह्याद्रीच्या मुख्य धारेवरचं जंगल वर्षानुवर्षे एकसलग होतं- त्यातली वृक्षराजी काही प्रमाणात वेगळी असली तरीही. या सलगतेला शास्त्रीय भाषेत 'कॉरिडॉर' असं म्हणतात. हा सलग पट्टा जैव विविधतेच्या दृष्टीने खूपच महत्त्वाचा असतो. या पट्ट्यातून वर्षानुवर्षे प्राण्यांची ये-जा होते, वनस्पतींच्या बियांचा प्रसार होतो.

तर अशा सलगतेमुळे या टेकड्या सह्याद्रीचाच एक भाग होत्या. आज मात्र हे कॉरिडॉर्स खूप वेगाने नष्ट होत गेलेले दिसत आहेत. पुण्यातल्या टेकड्या आज अंग चोरून उभ्या आहेत. एका ठराविक प्रदेशापुरत्या त्या सीमित झाल्या आहेत. एखाद्या बेटासारखीच त्यांची अवस्था झाली आहे.

भोवतालच्या वनांच्या तुकड्यांशी त्यांचा आता काहीच संपर्क उरलेला नाही. या घटनेला शास्त्रीय परिभाषेत म्हणतात 'आयलॅंड इफेक्ट'. या आयलॅंड इफेक्टचा तोटा असा होतो, की यातल्या प्राणी आणि वनस्पतींचं ब्रीडिंग त्याच प्रदेशातील सजीवांशी होतं, त्यामुळे त्यांच्या पुढच्या पिढीत वेगळे गुण अंतर्भूत होण्याची शक्यता जवळजवळ नसतेच. हे

पुण्यातल्या प्रमुख टेकड्या

१.कात्रजची टेकडी २.पाचगाव पर्वती - तळजाई, वाघजाई ३.गुलटेकडी ४.तुकाई हिल - हडपसर ५.बकरी हिल ६.राम टेकडी ७.येरवड्याची येरंडेश्वर टेकडी ८.रेज हिल्स ९.वेताळ टेकडी - एम आय टी + ए आर ए आय + एसएनडीटी + विधि महाविद्यालय + चतुर्थी + पाषाण + बावधन १०.हनुमान टेकडी - फर्ग्युसन कॉलेज ११.वनदेवी टेकडी (कर्वे रोड) १२.वारजे टेकडी १३.सिंहगड १४.बोपदेव घाट - टेकडी १५.सूसची टेकडी.

टाळण्यासाठी हवे असतात कॉरिडॉर्स. गेल्या वीस-पंचवीस वर्षांपर्यंत हे कॉरिडॉर्स पुणे परिसरात अस्तित्वात होते. पंधरा वर्षांपूर्वी कात्रजच्या भारती विद्यापीठात सायन्स कॉग्रेस भरली होती, तेव्हा त्या परिसरातल्या टेकडीच्या मार्गे मूळचा सह्याद्रीचा रहिवासी असलेला एक गवा थेट विद्यापीठाच्या आवारातचे येऊन थडकला होता तो या कॉरिडॉरमुळेच. पण गेल्या पंधरा-वीस वर्षांत वाढत्या शहरीकरणबरोबर हे संरक्षक पट्टे तुटले, प्राण्यांच्या नेहमीच्या वाटांमध्ये अडथळे निर्माण झाले आणि इथल्या वनसंपदेत हळूहळू घट होत गेली, अजूनही होत आहे.

सह्याद्रीच्या छायेतला एक महत्त्वाचा कॉरिडॉर म्हणून टेकड्या जपल्या जायला हव्यात, याला आणखी एक कारण आहे. वाढती बांधकामं, वाहतूक, प्रदूषण या सगळ्यामुळे रस्त्यांवर उष्ण केंद्रित होऊन हॉट आयलंड इफेक्ट तयार होतो. टेकड्यांवर मोठ्या प्रमाणात असलेली नैसर्गिक झाडी आजूबाजूच्या परिसरातून परावर्तित होणारा हा उष्ण शोषून घेण्याचं काम करते. म्हणूनच टेकड्यांसारखे नैसर्गिक प्रदेश शहरांमध्ये खूप महत्त्वाचे ठरतात. पुण्याचाही आल्हाददायक हवेचा लौकिक आहे तो या टेकड्यांमुळेच. शिवाय टेकडीच्या परिसरातल्या लोकांसाठी स्वाभाविक फायदेही असतातच. व्यायाम करण्यासाठी किंवा फिरायला जाण्यासाठी लोकांना तिचा उपयोग होतो. म्हटलं तर हा फायदा क्षुल्लक वाटेल असा; पण आजच्या प्रदूषण आणि गजबजाटाने वेढलेल्या आयुष्यात पुणेकरांना अशा टेकड्यांमुळे मोकळ्या हवेत श्वास तरी घेता येतो. त्याची मोजदाद कशी करणार?

पुण्याचं पर्यावरण नाना प्रकारे समृद्ध करणाऱ्या या टेकड्यांवर काय काय आहे?

सगळ्यात पहिलं सांगावं लागेल ते पानगळी वृक्षांबद्दल. त्यात पळस, पांगारा, काटेसावर, गणेर, वारस हे या टेकडीवरचे प्रमुख रहिवासी. त्यांचं सौंदर्य जाणवतं ते ग्रीष्मात. कारण याच काळात त्यांची पानं गळून फुलण्याची प्रक्रिया सुरू होते. हे

फुलणं खूपच सुंदर असतं. त्या वेळी पक्ष्यांचीही गर्दी होते. हिवाळा सरता सरता जेव्हा उन्हाळ्याची चाहूल लागते तेव्हा हे नाट्य टेकड्यांवर आकाराला येत असतं. त्यावर फिरायला जाणाऱ्या लोकांनी त्याचा कधी ना कधी आस्वाद घेतलेला असतोच. या टेकड्यांवर असणारे वृक्ष, छोट्या अल्पायुषी वनस्पती, वेली, झुडवं पुणे परिसरातील स्थानिक विविधतेत गणली जातात. यापैकी अनेक वृक्ष या टेकड्यांसोबतच पुणे शहर परिसरातसुद्धा नैसर्गिकरीत्या आढळतात. असं वृक्षवैविध्य आहेच; पण त्याबरोबर दुर्मिळ पक्षी, जंगली ससे, मोर, साप, भेंकर, वैशिष्ट्यपूर्ण किडे, फुलपाखरंही इथे नांदतात.

पुणे महानगरपालिकेच्या हद्दीचा विचार केला तर साधारण दहा प्रमुख ठिकाणी या टेकड्यांचं अस्तित्त्व आजही टिकून आहे. पुणे शहराच्या दक्षिणेच्या डोंगररांगेतून कात्रजचा घाट जातो. मुंबई-पुणे-सातारा महामार्ग याच घाटातून जातो. त्याला कात्रज घाट म्हणतात ते पायथ्याशी असलेल्या कात्रज या गावामुळे. हे गाव सध्या पुण्याचं एक उपनगरच झालं आहे. कात्रज घाटातलं वन हेसुद्धा शुष्क पानझडी प्रकारचं आहे. पण त्यात पुण्यातल्या इतर टेकड्यांच्या मानाने खूप विविधता आहे. इतर ठिकाणी वनस्पतींच्या माणसाळलेल्या जाती जास्त आहेत. इथे तसं नाही. मोह, कांचन, टेंपुर्णी, बिम्बा, तिवस, वावळा, आपटा, धामण हे वृक्ष आपल्याला कात्रज डोंगरावर फिरताना भेटतात. ओहोळांच्या कडेला आढळणारे उंबर, जांभूळ हे सदाहरित वृक्षसुद्धा दिसतात. मात्र, इथे प्रामुख्याने आढळणारे स्थानिक वृक्ष आहेत गणेर, मोई आणि सालई, पांढरूख हे. अशा प्रकारच्या सहजीवनाला शास्त्रीय परिभाषेत 'प्लान्ट कम्युनिटीज' म्हटलं जातं. या घाटात सापडणाऱ्या वृक्षांच्या नावांची यादी खूपच वाढता येईल. मेडशिगी, हिवर, बारतोडी, पाचुंदा, पळस, पांगारा, सावर, बहावा, वारस अशी अनेक झाडं इथे आहेत. त्याशिवाय कात्रज टेकडीवर वाढणारा एक दुर्मिळ वृक्ष आहे 'रोहन'. विदर्भात सहजपणे दिसणारा हा वृक्ष आपल्याकडे दुर्मिळ आहे. तो इतर टेकड्यांवर सापडत नाही. वृक्षांसोबतच कात्रज घाटातल्या जंगलात छोट्या वर्षांयू

वनस्पतींचं प्रमाणही लक्षणीय आहे. वर्षाय म्हणजे ज्यांचं आयुष्य एक वर्षांचं असतं अशा. शतावरी, कोरांटी, दीपकाडी, कुळी, खसुडी, तेरडा, डिंगळा, रानतीळ, गारवेल, दीपमाळ, काटेचेंडू, दसमुळी, चिराईत, रानभेंडी, हळदीकुंकू वगैरे अनेक नावं सांगता येतील.

कात्रज घाट हा असा वनस्पति वैविध्याने खूपच समृद्ध आहे. पावसाळ्यानंतर हा घाट फुलांनी अतिशय सुंदर बहरलेला असतो. पावसात आलेल्या अल्पजीवी वनस्पती तेव्हा असतात. त्यात भर पडते सुंदर आमऱ्यांची, म्हणजे ऑर्किड्सची. आषाढआमरी, सोन आमरीसारख्या सुंदर आमऱ्या हे कात्रजचं सौंदर्य आहे. या घाटातल्या वृक्षांची जंत्री करण्याचं आणि त्यांच्या अभ्यासाचं काम सुप्रसिद्ध वनस्पतिज्ञ वा. द. वर्तक यांनी केलं आहे. साठव्या दशकात त्यांचं 'फ्लोरा ऑफ कात्रज घाट' हे पुस्तक प्रकाशित झालं होतं. त्यांच्या या शास्त्रीय अभ्यासलेखात कात्रज घाटातल्या वनस्पतींची तपशीलवार यादी मिळते. अगदी अलीकडल्या काळात आधारकर संशोधन संस्थेच्या विनया घाटे आणि सहकाऱ्यांनी कात्रजच्या जंगलात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करून एका शास्त्रीय लेखात हे बदल नोंदवले आहेत. कात्रज घाट परिसरातल्या सुमारे दोनशे एकर भागामध्ये अभयारण्य करावं, अशी एक कल्पना १९७८मध्ये 'वाईल्ड लाइफ सोसायटी'ने मांडली होती; पण पुढे ती प्रत्यक्षात येऊ शकली नाही.

या कात्रजच्या घाटात अलीकडे झालेल्या एका बदलाची गोष्टही इथे सांगायलाच हवी. कॉसमॉस नावाच्या परदेशी तणाची ती गोष्ट आहे. कॉसमॉस ही वनस्पती मुळात भारतात आणली गेली, ती बागेत लावण्यासाठी एक सुंदर वनस्पती म्हणून. पुण्याच्या एका बियाण्यांच्या कंपनीने १९६८-१९७२ च्या दरम्यान पुण्यातल्या गिरिप्रीम्ना या सुंदर कॉसमॉसच्या बिया

कात्रज घाटात टाकण्यासाठी म्हणून दिल्या. यामुळे कात्रज घाटाचं सुशोभीकरण (!) होईल अशी त्यांची कल्पना होती. सुरुवातीची काही वर्षे ही वनस्पती घाटात स्थिरावली आणि बहरली. त्यामुळे नवरात्रीच्या दरम्यान कात्रज घाट फार सुंदर दिसत असे. नंतर हळूहळू या वनस्पतीने आपले खरे रंग दाखवायला सुरुवात केली. तिचा प्रसार मग हळूहळू दक्षिणेकडे होऊ लागला. आज ही वनस्पती पार शिरवळपर्यंत पोहोचली आहे. तिचा तोटा असा, की ती मूळच्या स्थानिक गवतांना वाढायला अटकाव करते. आज हे कॉसमॉस नावाचं प्रकरण आपल्याला कात्रज घाटातून पुणे- सातारा महामार्गाच्या दुतर्फा, आसपासच्या खेड्यांमध्ये सर्वत्र पोहोचलेलं दिसतं. यामुळे आता या भागात चाऱ्याची कमतरता जाणवायला लागली आहे. कॉसमॉस हे फक्त अशा पद्धतीचं एक उदाहरण आहे. त्यामुळे उत्साही निसर्गप्रेमाच्या भरात आपण काय करतो याचं भान नेहमीच ठेवायला हवं. या बाबतीत तज्ञांचा सल्ला घ्यायला हवा. नाही तर आपलं पर्यावरणप्रेम तर साजरा होतं, पण त्यातून नुकसानीचं पारडं जड होण्याची शक्यता असते.

कात्रजच्या थोडं उतरेला आहे पाचगाव पर्वती. या टेकडीला लागून पाच गावं आहेत, म्हणून ती पाचगावची पर्वती. ही टेकडी खूप मोठी आहे. तिच्या एका टोकाला पर्वती आहे, तर दुसऱ्या टोकाला तळजाई. पर्वतीवरचं देवदेवेश्वराचं मंदिर, पेशव्यांशी नातं सांगणारा इतिहास वगैरे गोष्टींमुळे तिला एक वलय लाभलेलं आहेच. शिवाय गेल्या अनेक वर्षांत व्यायामप्रिय पुणेकरांची वेगळीच संस्कृती या टेकडीवर विकास पावली आहे. अनेक वेळा चढउतार करणारी, उड्या मारत उतरणारी, झिंगझिंग उतरणारी अशी अनेक माणसं इथे दिसतात. टेकडीवरच्या देवदेवेश्वर मंदिरात आणखी एक गोष्ट दिसते, ती म्हणजे मुळं घट्ट रोवून उभा असा एक हिरवा चाफा. हा सुंदर वृक्ष पेशवेकालीन आहे. डावीकडे तळजाईच्या मंदिराच्या बाजूला चालत गेलं तर आपल्याला मोरही दिसतात. तिला पुढे तळजाईची टेकडी असं नाव पडलंय. तिथे बरसेरा नावाचं एक सुवासिक झाड बघायला मिळतं. ते परदेशी आहे आणि पुण्यात एखाद दुसऱ्याच ठिकाणी ते दिसतं. बाकी टेकडीच्या बराचशा भागावर वन विभागाने परदेशी वृक्षांची लागवड केली आहे. 'महाराष्ट्र वानिकी प्रकल्प' आणि 'हरित पुणे प्रकल्प' या प्रकल्पांतर्गत सुमारे वीस वर्षांपूर्वी ती झाली आहे. या वृक्षामध्ये मुख्यतः सुबाभूळ, निलगिरी, ऑस्ट्रेलियन कॅशिया, गिरिपुष्प किंवा उंदीरमारी यांचा समावेश आहे. या काळात या परदेशी जातींची वाढ जोमाने झाली, पण स्थानिक वृक्ष आणि वनस्पती मात्र मागे हटून या परदेशी वृक्षांचं एकसुरी जंगल इथे तयार झालं. याचामुळे माती संवर्धनाचा एक फायदा टेकडीला झाला, पण काही काळांने या वनस्पती हळूहळू कमी करत तिथे पुन्हा स्थानिक वनस्पतींना वाव देणं गरजेचं आहे. कारण त्या इथल्या मूळच्या निसर्गाचा, जंगलातल्या परिसंस्थेचा भाग

टेकड्यांवरची जैवविविधता

पक्षी : पक्ष्यांच्या सुमारे शंभर जाती पुण्याच्या टेकड्यांवर दिसतात. बुलबुल, सनबर्ड्स, व्हाइट आय, फ्लॉवर पेकर्स, लोरा, हळद्या, टिकेल्स ब्लू फ्लायकॅचर, शिकरा, ब्लू मोनाकं या त्यापैकी काही.

सस्तन प्राणी : सस्तन प्राण्यांच्या आता दहा जाती टेकड्यांवर दिसू शकतात. ससा, उदमांजर हे काही नेहमीचे प्राणी त्यात आहेत.

फुलपाखरू : वेगवेगळ्या पन्नास जातींची फुलपाखरं इथल्या टेकड्यांवर आणि घाटांवर दिसतात. वाघ्या (टायगर), कावळा (कॉमन क्रो), यलो, रोज, मॉर्मॉन, इमिग्रॅट्स, ऑरेंज टिप ही त्यापैकी काही नावं.

सरिसृप : सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या पन्नास जाती पुण्याच्या निसर्गात नांदत आहेत. गवत्या, धामण, घोणस, नाग, दिवड, नांटेटी या त्यातल्या काही.

वनस्पती : वनस्पतींच्या सुमारे साडेसातशे जाती पुण्यात सापडतात. त्यात मुख्यतः पानगळी वृक्ष आहेत. पळस, पांगारा, काटेसावर, गणेर, वारस यांचं त्यात प्रमाण जास्त आहे.

आहेत.

पर्वतीच्या पूर्वेला, हडपसरच्या बाजूला काही टेकड्या आहेत. तुकाई टेकडी, राम टेकडी किंवा एन.आय.बी.एम.ची टेकडी, बकरी हिल इ. या सर्व टेकड्या तशा अगदीच न्हास झालेल्या आहेत. एन.आय.बी.एम. टेकडीवर परदेशी वृक्षांची एकसुरी लागवड केलेली आहे, पण त्यावरचं गवताळ रानही तसं महत्वाचं आहे. टेकड्यांच्या उतारांवर ही गवताळ कुरणं अनेक वर्षांपासून आहेत. मूळच्या वनराईची तोड झाल्यामुळे ती तयार झाली आहेत. वातावरणातली उष्णता शोषून घेण्याचं महत्वाचं काम इतर झाडांमुळे सोबत या गवताळ कुरणांनीही केलं आहे. या टेकड्यांना कुरणांच्या टेकड्या म्हटलं तरी हरकत नाही. इथून जवळ येवड्याची टेकडी आहे. तशी ही छोटी आहे पण त्यावर हिरवाई मात्र भरपूर दिसते.

पुण्यातला सगळ्यात मोठा एकसंध टेकडीचा परिसर आहे वेताळ टेकडीचा. तिथल्या वेताळबाबाच्या मंदिरामुळे तिला वेताळ टेकडी म्हणतात. या टेकडीवर असणारा मनोरा हा भवतालचा मुलूख निरखण्यासाठी अगदी योग्य जागा. स्वच्छ हवा असेल तर टेकडीवरून चक्र राजगडही दिसू शकतो. वेताळ टेकडीवरचं जंगल हे सगळं काटेरी झुडपांचं. त्यात हिरव, खैर यांच्यासारखी झाडं गणेर, मोई आणि सालई या स्थानिक झाडांसोबत नांदत आहेत. त्याशिवाय मेडशिगी, पॉन्डरूख, बारतोडी, पाचुंदा, पळस, पांगारा, सावर, वारस ही झाडंमुद्दा आहेतच. त्यात एरंड गटातली एक खूप दुर्मिळ अशी वनस्पती सापडते. तिचं नाव जट्रोफा नाना. एम. इझेकल या अभ्यासकाने १९१७-१९१८ च्या दरम्यान चतुःशुंगी, वेताळ टेकडीचा अभ्यास केला होता. त्याच्या नोंदीत असलेले मोख

आणि गणेरचे वृक्ष त्या वेळी टेकडीवर सर्वत्र होते. आता मात्र पुणे परिसरात मोख्याचा वृक्ष अभावानेच आढळतो. शास्त्रज्ञांनी या भागात नुसत्या गवताच्याच तीस ते चाळीस प्रकारच्या जाती नोंदवल्या आहेत. इथे प्राणी आणि पक्ष्यांचा वावरही बऱ्याच प्रमाणात दिसतो. बुलबुल, सनबर्ड्स, व्हाइट आय, फ्लॉवर पेकर्स, लोरा हे पक्षी तर सहजपणे दिसतात. पण त्याशिवाय हळद्या, टिकेल्स ब्लू फ्लायकॅचर, शिकरा, ब्लू मोनाकं यांच्यासारखे चटकन न दिसणारे पक्षीसुद्धा वेताळ टेकडीवर आपल्याला बघायला मिळतात.

फर्नसिन कॉलेजची टेकडी हा वेताळ टेकडीचाच एक भाग आहे. तिला हनुमान टेकडी म्हटलं जातं. इथलं वेगळं वैशिष्ट्य सांगायचं म्हणजे इथे एखाद-दुसऱ्याच ठिकाणी अंजनाचे वृक्ष अजून शिल्लक आहेत. अंजन हा खानदेश आणि मराठवाड्याच्या पानझडी वनांत सहज आढळणारा वृक्ष इथे अभावानेच दिसतो... कदाचित पूर्वीच्या जंगलाची आठवण ठेवत! इकॉलॉजिकल सोसायटीने इथल्या खाणींवर अभ्यास करून खाणी पुनरुज्जीवनावर एक रिपोर्ट प्रकाशित केला आणि त्यावर आधारित थोडं कामही केलं, ज्याचा परिणाम म्हणून आज वेताळ टेकडीच्या खाणीत विविध पाणवनस्पती आढळतात. त्यामुळे इथल्या जलमय भूमीला निश्चितच मदत होते आहे.

पौड रस्त्यावर वनाजच्या जवळ वेताळ टेकडीचा जो भाग येतो तिथे म्हातोबा देवाचं एक मंदिर आहे. म्हातोबा म्हणजे कोथरूड गावचं देवत. इथल्या या देवतामुळे म्हणा किंवा शहरापासून दूर असल्यामुळे म्हणा, इथे जरा देवराई इफेक्ट जाणवतो. इतर भागांच्या मानाने इथे मोठे वृक्ष जास्त शिल्लक

राहिले आहेत. शिवाय आजुबाजूला वस्तीही कमी असल्यामुळे वेताळ टेकडीवर इतर ठिकाणी झोपडवस्तीचा जसा ताण आलाय तसा जाणवत नाही. इथे फिरायला येणारी मंडळीही थोडीशी कमी आहेत. या टेकडीवर साम्राज्य आढळतं गणेर वृक्षांचं. त्या वृक्षाची एक गंमत म्हणजे कितीही प्रयत्न केला तरी तो सहसा रुजत नाही. रुजलाच आणि पुणे शहरात लावला तर तो जगत नाही. उंचीवरचा रानवा हीच त्याची गरज आहे. त्याच्या बरोबरीने बोन्डारा, बिजा, मोखा, गिवोशिआ इत्यादी वैशिष्ट्यपूर्ण वृक्षही इथे आहेत.

प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ माधव गाडगीळ आपली वेताळ टेकडीबद्दलची एक आठवण नेहमी सांगतात. त्यांच्या लहानपणी ते जेव्हा या टेकडीवर फिरायला जात असत तेव्हा तिथे मोरे नव्हते. आता मात्र इथली हिरवळही वाढली आहे आणि मोरही दिसू लागले आहेत. आपण फारच नशीबवान असलो तर फिरताना आपल्याला क्वचित एखादा ससाही दिसतो. अलीकडेपर्यंत इथे भेकर हा छोट्या हरणाचा प्रकार पाहिल्याचीसुद्धा कित्येकांना आठवण आहे. पावसाळ्याच्या सुमाराला अनेक प्रकारचे सापही बघायला मिळतात. इथल्या सापांबद्दल एक गमतीशीर गोष्ट सर्पतज्ज्ञ विलास काणे यांनी एकदा सांगितली होती. या टेकडीवर जिथे जिथे एकसुरी परदेशी झाडांची लागवड झाली आहे, तिथे पायथ्याशी असलेल्या वस्तीत साप खूप सापडतात. मात्र, जिथे मूळच्या देशी झाडांचा रानवा टिकून आहे, तिथे हे साप खालच्या वस्तीत शिरत नाहीत. कदाचित त्यांचं भक्ष्य कमी होण्याचं हे लक्षण असा शक्य. वेताळ टेकडीवर कीटकसृष्टीसुद्धा भरपूर आहे. प्राणिसृष्टीचा विकास होण्यासाठी भक्ष्य म्हणून हा महत्त्वाचा पाया आहेच, पण वनस्पतींचं परागीभवन करण्यासाठीसुद्धा त्याचा खूप उपयोग होतो.

वेताळ टेकडीसारखीच एक प्रसिद्ध टेकडी आहे राष्ट्रीय संरक्षण प्रबोधिनीची. **एनडीएची टेकडी** म्हणून तिला आपण ओळखतो. वेताळ टेकडीवर जसा वेताळ आहे तसा इथे खंडोबा. खडकवासला धरणाच्या मागच्या भागातल्या

टेकड्यांना ती जोडली गेली असल्यामुळे तिथले कॉरिडॉर्स अजून जिवंत आहेत. साहजिकच इथे तुलनेने वनस्पती आणि प्राणी यांची विविधता जास्त दिसते. इथलं जंगल बरंच दाट असं आहे. पुण्यात दुर्मिळ असलेले भिरा, मोखा यासारखे काही वृक्ष इथे सापडतात. या टेकडीचं एक टोक डहाणूकर कॉलनीपर्यंत येतं. निसर्गसेवक या संस्थेने राबवलेला 'स्मृतिवन' नावाचा एक चांगला प्रकल्प या टेकडीवर आपल्याला पाहायला मिळतो. जवळपासच्या नागरिकांनी आपल्या वेगवेगळ्या स्मृतिप्रीत्यर्थ स्थानिक झाडांची लागवड या प्रकल्पांतर्गत केली आहे. त्यातून तयार झालेय एक सुंदर उपवन. टेकडीवरच्या निसर्गाची मूळ विविधता जपणारं; वाढवणारं.

या सगळ्या त्यामानाने जवळजवळच्या टेकड्या. त्यांच्यात कमी-अधिक प्रमाणात जैव वैविध्य हे सारखं आढळतं. पण थोडं दूर गेलं तर **सिंहगडा**वर वेगळी वनराजी बघायला मिळते. या डोंगराच्या परिसरात आर्द्र पानझडी झाडांचं अरण्य आहे. या वैशिष्ट्यपूर्ण जंगलप्रकारामुळे तिथले वृक्षसुद्धा वेगळ्या प्रकारचे आहेत. ऐन, वारंग, चेर, खरळ, हिरडा इत्यादी पुणे परिसरात इतरत्र न आढळणारे वृक्ष इथे दिसून येतात. बरोबरीने अनेक वेगवेगळ्या पक्ष्यांचा अधिवासही इथे आहे. अत्यंत लाजरे-बुजरे, शहराच्या धकाधकीपासून दूर राहणं पसंत करणारे फ्लायकॅचर, बाबेट, ध्रशेस इत्यादी शहरात सहजी न दिसणारे पक्षी इथे आढळतात. टेकडीच्या पायथ्याशी शोषिवंत किंवा उपयोगाचे म्हणून काही परदेशी वृक्षही लावलेले दिसतात. जगाच्या निरनिराळ्या भागांतून पुण्यातील वृक्षप्रेमींनी हे वृक्ष आणले आहेत आणि पुण्यात लावले आहेत. नीलमोहोर, टबेबूया, काशिया, ताप्रवृक्ष किंवा पेल्टोफोरम ही त्यातली काही उदाहरणं.

तर अशा या पुण्यातील टेकड्या. या टेकड्या हजारो वर्षे अस्तित्वात असल्या तरी त्यात बदल होत आले आहेत. हवामानामुळे, माणसाच्या हस्तक्षेपामुळे, शहराच्या वाढीमुळे वगैरे अनेक कारणं त्यामागे आहेत. गेल्या पन्नास-सत्तर वर्षांच्या नजीकचा इतिहास बघायचा तर पुण्यातल्या या टेकड्यांचं अस्तित्व टिकावं आणि त्यांचं संवर्धन व्हावं यासाठी अनेकांनी प्रयत्न केलेले दिसतात. पुण्यातल्या या टेकड्यांचं महत्त्व पहिल्यांदा जोखलं ते हरिभाऊ परांजल्यांनी. फर्ग्युसन महाविद्यालयाचे हे तत्कालीन प्राचार्य. १९५५ ते ५७च्या सुमारास त्यांनी पहिली वृक्ष लागवड केली ती वड, पिंपळ यासारख्या वृक्षांची. यासाठी त्यांनी चक्र गाढावर माती लादून फर्ग्युसनच्या टेकडीवर नेली आणि तिथे खंडू करून त्यात झाडं लावली. हा पुणे परिसरातल्या टेकडीवरच्या वृक्षारोपणाचा पहिला प्रयत्न म्हटला जातो. याच सुमारास म. वि. आपटे

यांची 'वनश्रीसृष्टी' आणि 'प्राणिसृष्टी' ही पुस्तके प्रकाशित झाली आणि हळूहळू वृक्ष सहली, पक्षिनिरिक्षण सहली इत्यादींचं बीज पुण्यात रुजायला सुरुवात झाली. अलीकडे या परिसरातल्या निसर्गाच्या अभ्यासाचं आणि त्याच्या नोंदीचं चांगलं काम झालं आहे. श्रीकांत इंगळहळीकर यांनी 'ट्रिज ऑफ पुणे' या ग्रंथात या टेकड्यांवरच्या वनस्पतींची सविस्तर माहिती दिली आहे. आधारकर संशोधन संस्थेचे विजय जोशी आणि मोहन कुंभोजकर यांनी वेताळ टेकडीच्या वनस्पतींची सूची प्रकाशित केली आहे, तर दिलीपकुमार कुलकर्णी आणि मोहन कुंभोजकर यांनी पाचगाव पर्वती टेकडीच्या वनस्पतींची यादी केली आहे. टेकडीवर नेहमी फिरायला जाणाऱ्या वनस्पतीप्रेमींनीसुद्धा तिथल्या अनेक नवीन वृक्षांची नोंद केली आहे. त्यातूनच एक अंकोळ नावाची दुर्मिळ वनस्पती शोधली आहे डॉ. सतिश फडके यांनी. अगदी आताआतापर्यंत पुणं हे 'पेन्शनरांचं शहर', 'थंड शहर' म्हणून ओळखलं जात होतं; पण आता वाढत्या शहरीकरणाच्या देव्यात थंड हवामान हे पुण्याचं वैशिष्ट्य मागे पडू लागलं आहे. म्हणूनच पुण्याला लाभलेलं हे टेकड्यांच्या निसर्गाचं बरदान सांभाळायला हवं. काही प्रमाणात टेकड्यांच्या आसपासचे नागरिक गट आणि काही संस्था हे काम करत आहेत. उदा: गेली कितीती वर्षे 'ग्रीन हिल्स ग्रुप'चे काही सदस्य चतु:शृंगी आणि फर्ग्युसन टेकडीवर नित्येनेमाने जातात.

झाडं लावणं हा मुख्य उद्देश असला, तरी अनपुंगवने येणारी इतर कामंही ते करतात. खंडू करणं, खत घालून मशागत, टिबक सिंचन, पाण्यासाठी टाक्यांची सोय, लावलेली झाडं वणव्यापासून वाचवणं इ. अनेक गोष्टी ते लोक स्वतः जातीने हजर राहून करत आहेत. काही ठिकाणी दगड रचून ताली बनवणं, बांध घालणं, इ. मृदसंधारणाची कामंदेखील केली जातात. फर्ग्युसन महाविद्यालयातील विद्यार्थी एकत्र येऊन अशाच प्रकारचं काम करतात. बाणेच्या तुकाई टेकडीवर 'वसुंधरा स्वच्छता अभियान'तर्फे तिथला निसर्ग जपण्याचं काम सुरू आहे. सगळ्यांचाच उल्लेख करणं इथे शक्य नाही. परंतु एकंदर काय, तर पुणेकर टेकडीला जपण्यासाठी उत्सुक आहेत. वनविभागानेही टेकडीवर अनेक भागांत मृदसंधारणाची कामं केली आहेत. याचे उत्तम परिणाम तिथल्या वाढलेल्या पाण्याच्या पातळीत, बदललेल्या गवतांच्या जातींमध्ये, पक्ष्यांच्या वाढलेल्या संख्येत दिसून येत आहेत. वनविभागाने अनेक ठिकाणी झाडांकरता पाण्याची सोय म्हणून टाक्या ठेवल्या आहेत. काही ठिकाणी वन्य प्राण्यांकरता पाणवटे केले आहेत. गेल्या दोन वर्षांत लागवड करताना पूर्णपणे देशी झाडांचा वापर केला आहे. वनविभाग व पुणे महानगरपालिका यांच्या संयुक्त विद्यमाने तयार झालेल्या संयुक्त वनव्यवस्थापन प्रकल्पांतर्गत टेकडीला सर्व बाजूंनी सीमाभित्त घालण्याचं काम

टेकड्यांचे प्रश्न आणि उपाय

अनिबंध गुरेचराई आणि माणसांचा मुक्त वावर यांच्यामुळे मातीची बीजांकुरणक्षमता कमी होते, वाटा गुळगुळीत होतात. त्यासाठी टेकडीवर जायला एकच वाट वापरणे आणि गुर्गासाठी कुंपण घालणे हे उपाय करता येतील.

बेकायदेशीर वृक्षतोड ही टेकडीला लागून वस्ती असेल तर तिथे जास्त होते. त्यासाठीही कुंपण घालणं आवश्यक आहे.

वणवा हासुद्धा टेकड्यांवरचा महत्त्वाचा प्रश्न. इथल्या रानात नैसर्गिक वणवे लागत नाहीत. म्हणजेच ते दुसरं कुणी तरी लावतं. त्यामुळे तिथल्या रानव्याचं फारच नुकसान होतं. त्यासाठी आजुबाजूच्या वस्तीत जागरूकता आणणं, 'आगरेषा' तयार करणं हे करता येईल.

परदेशी झाडांची लागवड : हाही अलीकडे मोठा झालेला प्रश्न. मूळचा निसर्ग लक्षात घेऊन झाडं लावली गेली नसल्याने अनेक ठिकाणी चुकीची झाडं लावली जातात. कधी कधी त्यांच्यामुळे स्थानिक वनस्पती दबल्या जातात. एकाच प्रकारच्या जातीची लागवड ही निसर्गालाही मारक ठरते. त्यामुळे झाडं लावताना तज्ज्ञांचा सहजा नक्की विचारावा.

मातीची धूप होणं हा प्रकार सर्वच टेकड्यांवर आहे. त्यासाठी दगडी बांध घालणे, ताली बांधणे वगैरे साधे उपाय करता येतात. त्यासोबत पाणी मुण्याची व्यवस्था केली तर जमिनीचं तापमानही कमी राहायला मदत होते.

चालू आहे. सीमाभित्त पूर्ण झाल्यावर मोजक्याच ठिकाणी दरवाजे ठेवून प्रवेश नियंत्रित करण्याची वनविभागाची योजना आहे. त्यामुळे बेकायदा वृक्षतोड, आगी लावणे, शिकार या गोष्टींना आळा बसू शकेल. याच प्रकल्पांतर्गत टेकडीवरच्या मोठ्या खाणीत योग्य जागी बांध घालून पाणी अडवल्याने एक उत्तम जलभूमी तयार झाली आहे.

हे सारे प्रयत्न कौतुकाला पात्र आहेतच. पण प्रश्न पडतो, की तरीही टेकडीचा जास्तीत जास्त भाग हा न्हासाच्याच मार्गांवर का? फारच मोजक्या ठिकाणी इथलं पूर्वीचं जंगल पुनरुज्जीवित होण्याची लक्षणे दिसतात. तब्बल १६०० हेक्टर एवढा मोठा परिसर असलेल्या या टेकडीचा पसारा लक्षात घेता नागरिकांचे, संस्थांचे स्वतःच्या पातळीवर, स्वतःच्या विचाराने केलेले प्रयत्न अपुरे पडणं स्वाभाविक आहे. त्याकरता वनविभागाने एक मोठा आराखडा बनवणं गरजेचं झालं आहे. काही भागांना पूर्ण संरक्षण देऊन, काही शास्त्रशुद्ध मापदंड वापरून टेकड्या टप्प्याटप्प्याने पुनरुज्जीवित करणं शक्य आहे; पण त्यासाठी संपूर्ण टेकडीचा एकत्रित विचार व्हायला हवा. तरच वर उल्लेखलेला आयलंड इफेक्ट काही प्रमाणात कमी होऊन कार्बिडॉर्स जिवंत करता येतील.

अर्थात हे होईल, पण त्यांचं अस्तित्त्व टिकलं तर. कारण काहींना इथला निसर्ग आणि पर्यावरणाचं महत्त्व दिसतं, तर काहींना फक्त इथल्या जमिनीचं मूल्य. मग मूल्य एनर्कश करण्यासाठी ते नवनवीन योजना आणतात. १९८२ च्या विकास आराखड्यात टेकडीला लागून एक रेल्वे ट्रॅक आखण्यात आला होता. बरोबरीने एक रस्ताही त्यात दाखवण्यात आला होता. यामुळे टेकडी पायथ्या बऱ्यापैकी धोक्यात येणार होता. तो वाचवण्यासाठी पहिला विडा उचलला श्रीमती लता श्रीखंडे आणि श्रीमती तारा वोरिएर यांनी. लताताई या गच्चीवर बाग फुलवण्याकरता प्रसिद्ध; पण त्यांनी या योजनेविरुद्ध लढा दिला आणि थेट इंदिरा गांधीकडून पत्र मिळवून प्रस्तावित काम थांबवले.

या लढ्यामुळे पर्यावरणावरील घाला काही काळाकरता थांबला, पण १९९६ मध्ये महापालिकेने पुन्हा एक आराखडा प्रकाशित केला. त्यात बालभारती ते पौड फाटा रस्ता सुचवला गेला. त्यात विधी महाविद्यालयाचा मागचा भाग जाणार होता, म्हणून महाविद्यालयाच्या तत्कालीन प्राचार्या वैजयंती जोशी यांनी कोर्टात केस दाखल केली. बरोबरीने पुणेकरांसाठी त्याला मोठा विरोध झाल्याने महापालिकेने नोटिफिकेशन देऊन रस्त्याचं आरक्षण तात्पुरतं रद्द केलं. पुढे २००१-०२ साली

महापालिकेच्या हद्दीला लागून असलेली २३ गावं हद्दीत समाविष्ट करण्यात आली आणि पुन्हा नवीन विकास आराखडा प्रकाशित झाला. त्यात टेकड्यांवर चार टक्के बांधकामाला परवानगी देण्यात आली. यामुळे एका महानाट्याला वाचा फुटली. साहजिकच या निर्णयावर बऱ्याच हरकती घेतल्या गेल्या. त्या ऐकून घेण्यासाठी एक तज्ज्ञ समिती नेमण्यात आली, ज्यात तत्कालीन स्थायी समितिप्रमुख, दोन नगरसेवक, तीन तज्ज्ञ होते. तज्ज्ञपैकी एक होत्या श्रीमती अनिता गोखले-बेनिंजर. त्यांच्या सहयोगाने टेकड्यांच्या संवर्धनाला एक वेगळंच वळण मिळालं. त्यांनी सर्व टेकड्यांवर जैव विविधतेकरता आरक्षण असणारं बायोडायव्हर्सिटी पार्क सुचवले. २००५ मध्ये हा बदल होऊन ग्रीन डीपी म्हणजे हिरवा विकास आराखडा प्रसिद्ध झाला. तो संमत व्हावा याकरता अनेक संस्थांनी एकर्र येऊन दबाव वाढवण्याचा प्रयत्न केला. अखेर डिसेंबर २००५ मध्ये हा विकास आराखडा पास झाला आणि राज्य सरकारकडे पाठवण्यात आला. यात अँड. वंदना चव्हाण यांचा महत्त्वाचा वाटा होता.

हे सगळं संपतंय न संपतंय तोच एक नवं संकट आलं. फेब्रुवारी २००६ मध्ये बालभारती ते पौड रस्त्याच्या निविदा काढून कंत्राटदार नेमण्यात आला. या नियोजित रस्त्यावरच्या आखणीवरची झाडं काढायला सुरुवात झाली. हे थांबवायला पिन्याकिन कर्वे, सायली पलांडे, विनोद जैन असे काही युवा कार्यकर्ते पुढे आले. 'टेकडी' नावाच्याच गटातली ही सगळी युवा गंग. त्यांच्या लक्षात आलं, की झाडं कापण्यासाठी वृक्षसंवर्धन समितीची परवानगीच घेतलेली नाही. यामुळे काम थांबवता आलं. दरम्यान, 'परिसर' संस्थेतर्फे तसेच टेकडीच्या पायथ्याशी राहणाऱ्या शीला मणेरिकर यांच्या तर्फे कोर्टात केस दाखल करण्यात आली. परंतु 'गरज आहे' या कारणाखातर सर्वांच्या विरोधात निकाल देण्यात आला आणि लगेचच झाडं तोडायला सुरुवात झाली. आता मात्र निसर्गप्रेमींकडे एकच मार्ग उरला. स्थानिक नगरसेवकांच्या मदतीने जनशक्तीचा धाक दाखवून कंत्राटदाराला पळवून लावणे. त्यांनी सात दिवस सतत पाळत ठेवली. मग मात्र हे काम खरोखर थांबलं. संस्थांनी पुढे जिल्हा व उच्च न्यायालयात केसेस दाखल केल्या. थोडक्यात, या रस्त्याचं भिजत धोंगडं अजूनही तसंच आहे... बरोबरीने ग्रीन डी पी म्हणजेच बायो-डायव्हर्सिटी पार्कचंही. काही तज्ज्ञांच्या म्हणण्याप्रमाणे टेकड्यांवर बांधकामाला परवानगी दिली तर नागरिक अजून चांगल्या पद्धतीने तिचं रक्षण करतील, झाडं लावतील, त्यांची काळजी घेतील वगैरे वगैरे.

पण सगळ्यात पहिलं म्हणजे एकदा बांधकाम करायला सुरुवात केल्यावर रस्ते काढावे लागतील, इतर सुविधा कराव्या लागतील. तेव्हा टेकड्या मूळ स्थितीत कितपत राहतील? आज पुण्याची परिस्थिती बघता कुणीही सांगू शकेल, की टेकड्यांवर जरी चार टक्के बांधकामाला परवानगी दिली, तरी ते केवढे तेवढेच राहणार नाही. प्रत्येक प्लॉटकरता रस्ता, तसेच इतर काही सुविधा पुरवल्या तरी ते जवळजवळ ३७ टक्क्यांपर्यंत वाढेल. शिवाय टेकड्या अनेक ठिकाणी कापाव्या लागतील, आणि मग त्यांना पूर्ववत करणंही अशक्य होऊन बसेल.

असं काही झालं तर आज जेवढी जैव विविधता इथे शिल्लक आहे, तेवढीही त्यामुळे राहणार नाही. काही मूळच्या वैशिष्ट्यपूर्ण जाती तर नक्कीच मानवी वस्तीच्या एवढ्या जवळ टिकणार नाहीत. त्या नाहीशाच होणार. नवीन येणाऱ्या जाती ह्या शहरी असतील. त्यामुळे आताचा निसर्ग जपला जाणार नाहीच, पण खूप मोठ्या प्रमाणात बदलला जाईल. दुसरं म्हणजे वाढत्या बांधकामामुळे परत एकदा उष्ण परावर्तित होण्याचं प्रमाण वाढेल आणि तापमान वाढेल. आता ह्या टेकड्या पावसाचं पाणी जास्तीत जास्त शोषून घेण्याचं काम करत आहेत, ते कमी होईल. तिसरं म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणे टेकड्यांमुळे निर्माण झालेले कार्बिडॉर्स नाहीसे होतील.

बांधकामाच्या बरोबरीने झाडी वाढवली, हिरवाई वाढवली म्हणजे निसर्ग जपला असं होत नाही. त्यात 'मूळचा निसर्ग' नाहीसाच होतो. याने कदाचित शहरी माणसाला काहीच फरक पडणार नाही. परंतु इथे वर्षानुवर्षे नांदणारी सृष्टी, जी क्वचितच एखाद्या शहराच्या वाट्याला येते, ती वजा केल्याचा हिशोब मांडायचा कुणाच्या खात्यावर? पुणेकरांच्याच ना? मग त्यापेक्षा ही विविधता जपून शहरविकास साधला तर हवामानबदलाचा उंबरठा ओलांडलेल्या जगापुढे उत्तम उदाहरण निर्माण करण्याचं श्रेय घेणं जास्त बरं नाही का? आजपर्यंतचं चित्र पाहिलं तर आपण भविष्याच्या बाबतीत आशावादी राहायला काहीच हरकत नाही. जेवढ्या संख्येने कुन्हाडी टेकड्यांवर गेल्या, त्याच्यापेक्षा जास्त संख्येने झाडं वाचवणारे हात आले. टेकड्यांवरच्या जैव विविधतेवर विकासाचा पुळका आलेल्यांची वक्रदृष्टी पडली, तेवढ्याच प्रमाणात रोज बाटलीने पाणी नेऊन झाडं जगविणाऱ्यांची मायेची दृष्टीही. अभ्यासकांनी संशोधनातून इथलं वैविध्य दाखवले तर पर्यावरण चळवळींनी त्याचं रक्षण कसं होईल, याची काळजी घेतली. पुण्याने आजपर्यंत बऱ्याच चळवळी पाहिल्या आहेत. ही टेकड्या वाचवण्याची चळवळही एक

नागरिक म्हणून हाती घ्यायला काय हरकत आहे? कारण यापुढच्या काळात पुणेकरांना स्वच्छ हवेचा श्वास घ्यायचा असेल तर या टेकड्या गुदमरू देणं आपल्याला परवडणारं नाही.

(या लेखासाठी यांच्याकडून सहकार्य लाभलं- पिन्याकिन कर्वे, अनिता गोखले-बेनिंजर, पराग महाजन, मंजिरी भालेराव, मृणाल वनारसे.)

